

О. В. Волянська, кандидат соціологічних наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ РОЗУМІННЯ ТА СПРИЙНЯТТЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

Корупція як соціокультурний феномен має свої відмінності залежно від країни та історичної ситуації. У розвинутих країнах світу корупція існує і сьогодні, проте це явище суттєво відрізняється від того, що спостерігається в Україні. Перенесенням світових стандартів без виявлення особливостей кожної конкретної культури не можна розробити адекватні заходи протидії корупції. О. Костенко, дослідник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, визначає тип корупції в Україні як кризовий. Це означає, що вона: а) породжується кризою сучасного українського суспільства

(а не лише недосконалістю кримінальної юстиції); б) здатна поглиблювати кризу в суспільстві, маючи властивість зводити нанівець будь-які політичні, економічні, правові, моральні реформи. Саме в цьому полягає її загроза для національної безпеки України.

Протидія корупції передбачає однозначність та несуперечливість суспільних уявлень про сутність та прояви корупційної поведінки. Тобто у формуванні та реалізації державної антикорупційної політики мають бути враховані існуючі в конкретному суспільстві стереотипи розуміння корупції. Людина, оцінюючи ті чи інші виміри корупції, керується стереотипним баченням, незважаючи на те, що воно ніколи повністю не збігається з тим, яким є бачення сутності та видів корупції в законодавстві. Ще більше ситуація ускладнюється в країнах, де не завершено процес імплементації міжнародно-правових антикорупційних конвенцій, які містять базові або модельні описи складів корупційних правопорушень. Наприклад, до червня 2009 р. (до першої спроби прийняття «пакета нових антикорупційних законів») в українському законодавстві формально до корупції могла бути віднесена лише незначна кількість адміністративних деліктів, хоча в масовій свідомості та політичному дискурсі корупційними визнавалися досить різні типи поведінки.

У правовій площині існує презумпція знання права, тобто для цілей правозастосування презюмується, що кожен громадянин знає ті види поведінки, які в даному суспільстві належать до корупційних злочинів чи корупційних адміністративних правопорушень. Однак соціальна реальність суттєво відрізняється від нормативної моделі антикорупційних законів. І проблема в даному випадку є набагато складнішою, ніж просто знання тексту відповідних правових норм.

У масовій свідомості корупція може набувати різних форм, і не завжди модель, що описана в антикорупційному законі, є прийнятною для населення. Більше того, існують варіанти поведінки, які виглядають як корупція, однак такими не є з точки зору закону; і навпаки, коли на перший погляд ситуація не схожа на корупційну, однак є корупцією відповідно до законодавства. Дуже важливо визначити, як саме респонденти розуміють корупцію та виокремлюють різні її прояви в конкретних побутових ситуаціях. Адже від розуміння корупції населенням залежить оцінка сприйняття корупції з точки зору соціокультурного контексту.

В українських дослідженнях ця проблема практично відсутня. До певної міри це пояснюється тим, що в дослідницьких колективах, які проводили такі дослідження, були відсутні експерти-правознавці, а уявлення соціологів про корупцію були неповними чи поверховими, оскільки вони поширювались лише на найочевидніші форми корупційної поведінки – хабар, зловживання владою. Юридичні «тонкощі», пов'язані із суб'єктом правопорушення, його

складом, видами відповідальності, співвідношенням морального та правового тощо, залишались поза увагою розробників відповідних методологій.

Запропонована методологія дослідження базується на методі оцінювання ситуацій, тобто вона передбачала оцінку респондентами певних життєвих ситуацій з наступним порівнянням таких оцінок з експертними оцінками таких ситуацій як правової кваліфікації на підставі нового антикорупційного законодавства.

Зокрема, респондентам пропонувалися ситуації, які є:

- корупційними злочинами,
- корупційними адміністративними правопорушеннями,
- порушеннями професійної етики або суспільної моралі, що не є корупцією з юридичної точки зору.

Основною метою було визначення соціокультурних детермінант розуміння корупції. Для цього важливо було порівняти розуміння окремих видів корупційної поведінки населенням з визначенням корупції, яке наведене у новому антикорупційному законодавстві. Інформаційну базу дослідження склали результати: а) опитування населення; б) глибинних інтерв'ю. У концепції дослідження було передбачено дві площини аналізу: розуміння корупції як певного типу соціальних феноменів та розуміння окремих видів корупційних практик (перш за все тих, що знайшли відображення у новому антикорупційному законодавстві).

Перший аспект аналізу був орієнтований на отримання даних про найбільш загальні стереотипи масової свідомості, що є базовими для прийняття рішень у конкретних ситуаціях реального життя і в яких проявляються загальні контури розуміння корупції. На цьому етапі було використано метод глибинного інтерв'ю, який дозволяє коректніше отримувати інформацію про внутрішні механізми формування уявлень та суджень про сутність феномену корупції. Оскільки інтерв'ю було проведено з представниками різних соціально-демографічних та професійних груп, їх інтерпретація дозволяє визначити кілька принципово важливих рис розуміння корупції в українському суспільстві.

Формування розуміння корупції перш за все визначається існуванням кількох фреймів масової свідомості, які фіксують найпоширеніші в українському суспільстві особливості сприйняття корупції та факту її існування. Серед них варто звернути увагу на такі:

1. *Персоніфікація корупції*. Дана тенденція виражається в асоціюванні корупції у певній сфері з певною відомою персоною (наприклад, Павло Лазаренко, Віктор Янукович тощо) або з узагальненим образом (наприклад, «депутати», «політики», «судді», «влада» тощо). Глибинною підставою цього фрейму є уявлення про корупцію як результат «хибності» людської природи.

Відповідно вся діяльність з протидії корупції отримує чіткий персоналізований характер: «треба протидіяти не системі чи інституту, а певним особам».

2. *До корупції відносять, зокрема, низьку якість публічних послуг та низьку ефективність функціонування державних інституцій загалом.* Дана тенденція виражається в схильності пояснювати низьку якість послуг, невічливу поведінку посадовців, недоброякісне виконання своїх посадових обов'язків – корупцією. Такий стереотип також є «політично чутливим». Оскільки глибинні інтерв'ю охопили досить тривалий період, що збігся зі становленням нової політичної влади, така залежність проявилася досить виразно. Респонденти часто використовували пояснення, що базувались на ключових тезах нової влади про «вади системи», «спадщину попереднього режиму» тощо.

3. *Стереотипне маркування окремих сфер як корупціогенних на підставі лише їх широкого попиту в населення.* Серед таких інституцій виділяють заклади освіти, медичні установи, суди, правоохоронні органи, органи самоврядування різних рівнів. Водночас установи, що не ведуть прийом пересічних громадян, вважаються менш корумпованими.

4. *Відсутність несуперечливого ставлення до корупції як до протиправної поведінки.* Аналіз транскриптів глибинних інтерв'ю свідчить про тенденцію виправдовувати корупцію у певних ситуаціях, загалом у тих, які вигідні респонденту. Подібне віднесення певних дій до корупційних залежно від конкретних життєвих обставин свідчить про високу терпимість і функціональне ставлення до корупції з боку населення.

5. *Вимушений характер корупції.* Даний стереотип сприйняття корупції нагадує наведений вище виправдовувальний принцип ставлення до корупції. Однак у даному випадку виправдовуються не існування самого факту корупції, а причини втягування осіб у корупційні практики. Мова йде про те, що населення поставлене в таку ситуацію, коли без корупційних угод дуже важко, а інколи і неможливо отримати необхідну послугу або результат. Чинниками, що виправдовують корупційні практики, респонденти називають традиції «дякувати» за послуги, низькі зарплати чиновників тощо. У глибинних інтерв'ю подібне вибіркоче ставлення до корупції проявляється в таких висловлюваннях: «Корупція існує тому, що і чиновники, і громадяни поставлені державою в такі умови. Корупція є “засобом виживання” для тих та інших»; «багато з нас намагаються дати хабара навіть тоді, коли цього ніхто не вимагає».

Учасникам опитування було властиво виправдовувати не тільки власну позицію, але й позицію того, хто вимагає хабар. Аргументами найчастіше виступають твердження про низьку заробітну плату, погану турботу з боку держави. У такій трактовці корупційні практики виступають взаємодопомогою

«такій же людині, як я, якій треба годувати сім'ю». При цьому найчастіше обвинувачується держава, яка платить низьку заробітну плату чиновникам, що говорить про бажання перенести відповідальність за ситуації, що виникали, на «абстрактну структуру», а не на певних учасників корупційної ситуації.

Таким чином, корупція сприймається як незаконна діяльність, але яка має вимушений характер у зв'язку з тим, що в суспільстві створена така система, яка змушує осіб вдаватися до корупційних практик. З цього приводу в Україні існує стародавнє прислів'я: «Не підмажеш – не поїдеш». При цьому провина за це лягає на державу, яка не забезпечила належного функціонування державних установ та пристойний рівень заробітної плати державних службовців і працівників бюджетної сфери.

У ході дослідження були зафіксовані гендерні відмінності у ставленні до корупції. Так, чоловіки є більш категоричними і послідовними, класифікуючи дії як корупційні, і рідше виправдовують їх як з боку посадовців, так і з боку тих, хто пропонує хабар. Жінки частіше схильні виправдовувати підкуп посадовця щирим бажанням віддячити людині, а корупційні дії самих посадовців – несправедливо малими зарплатами та необхідністю «годувати сім'ю». Вони частіше намагаються пов'язувати причини корупційної поведінки учасників факторами ситуації, тобто визнавати її «вимушений характер».

Таким чином, у масовій свідомості існує суперечливе поєднання незадоволеності поширеністю корупції, її засудження та тенденції до її виправдання в окремих життєвих ситуаціях. Серед іншого, для більш глибокого визначення розуміння населенням корупції респондентам пропонувалось відповісти на запитання: «Чи завжди такі дії є корупцією? Можливо, за певних обставин вони перестають бути корупцією?»

Виходячи з аналізу отриманих відповідей, ми дійшли висновку, що на оцінку респондентом корупційної події (за законодавством) як корупційної впливають кілька факторів.

По-перше, корупційна поведінка чиновника визначається респондентами як корупція лише тоді, коли, на думку респондента, чиновник створив відповідні умови або іншим чином вимагав хабар чи інші форми незаконної винагороди. Якщо ж поведінка чиновника не сприймалася громадянином як провокаційна, то надання йому певних благ не визнається корупцією, а є вдячністю.

По-друге, на оцінку корупції впливає розмір суми хабара та характер питання, яке вирішується в результаті корупційної угоди. Тобто загальновизнаним у сучасних дослідженнях корупції є поділ корупції на «велику корупцію» та «побутову корупцію». У масовій свідомості аналогічний поділ є стійким стереотипом, що стає найбільш поширеним способом мотивації виправдання

корупції. Досить розповсюдженою в матеріалах інтерв'ю є думка, що «корупція існує десь далеко, тільки у вищих ешелонах влади, а те, що трапляється з “рядовими” громадянами, – це не є корупцією». При цьому аргументами, що виправдовують власну позицію, стають досить різні обставини. Зокрема, досить важливим з огляду на можливі перспективи законодавчого врегулювання відповідальності за корупцію є прив'язування поняття корупції до розміру неправомірної вигоди. Респонденти зазначають, що важливим є розмір грошових сум, які задіяні в корупційних схемах.

По-третє, корупцією не вважається ситуація, коли особа, яка спроможна заплатити чиновнику, щоб отримати для себе певний зиск або спростити процедуру, робить це. Приклад із глибинних інтерв'ю: «у деяких ситуаціях у відносинах з владою, якщо я можу собі дозволити витратити певну суму на хабар і це спростить механізм вирішення або зробить його вигідним для мене, то це не корупція».

Отже, отримані результати підтверджують тезу О. Костенка про те, що корупція кризового типу, яка вразила сучасну Україну, має своїм фундаментом значний прошарок громадян, позбавлених належної соціальної культури і тому вражених сваволею та ілюзіями, що проявляються у вигляді корупції. Саме відсутність у громадян належної політичної, економічної, правової, моральної культури, яку мають, наприклад, шведи чи громадяни Німеччини, є живильним середовищем для корупції кризового типу в Україні сьогодні. Така корупція являє собою основну загрозу українській нації, зокрема політичним, економічним, правовим, моральним, культурним засадам її розвитку. Викладене вище уявлення про особливість корупції в Україні як корупції кризового типу, що вражає не лише державу, а й громадянське суспільство, обумовлює те, що для ефективної протидії корупції в Україні має бути розроблена адекватна саме цьому типу корупції технологія протидії.